

**ФІЛОСОФСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ПРЕДСТАВНИКАМИ “СРІБНОГО ВІКУ”
“ПОЕМИ ПРО ВЕЛИКОГО ІНКВІЗИТОРА”
ФЕДОРА ДОСТОЄВСЬКОГО**

У статті аналізується інтерпретація “Поєми про Великого Інквізитора” Достоевського трьома відомими представниками філософії “срібного віку” – Розановим, Булгаковим, Бердяєвим. Автор робить висновок, що, попри подібні твердження щодо тлумачення змісту Поєми (а саме – проблема свободи і відповідальності, питання християнської віри), кожен із філософів дає щось оригінальне у її прочитання.

Ключові слова: інтерпретація, Поєма, свобода, відповідальність, віра.

Достоевський Федір Михайлович (1821 – 1881), безсумнівно, є одним із найвидатніших письменників ХІХ століття. Однак його давно вже розглядають не лише як великого письменника, талановитого майстра слова. “В особі Достоевського, – писав С.М.Булгаков, – ми маємо не тільки безперечно геніального митця, великого гуманіста і народолюбця, але і видатний філософський талант. З усіх наших письменників почесне звання художника-філософа належить... Достоевському, навіть Толстой, поставлений поряд із ним, у цьому відношенні втрачає в своїх колосальних розмірах” [4. 194].

Творчість Достоевського мала великий вплив загалом на світову культуру, і на російську зокрема, на виникнення і розвиток релігійної філософії в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. “Розанов, Мережковський, “Новий шлях”, нехристияни,

Бунтаков, неоідеалісти, Л.Шестов, А.Белый, В'яч. Іванов пов'язані з Достоєвським, усі народжені в його душі, всі вирішують поставлені ним теми... Починається ера "достоєвщини" в російській думці і російській літературі", – підкреслював Бердяєв у своїй книзі "Російська ідея" [2, 140].

Найбільш філософськи насиченим романом Достоєвського є останній великий твір письменника "Брати Карамазови", який англійський письменник Сомерсет Моєм назвав однією з найвидатніших книг усіх часів і народів, а вершиною філософської творчості письменника є його "Поєма про Великого інквізитора" (далі – Поєма і Легенда).

Сам Достоєвський, як відомо, надавав своїй Поємі великого значення. Мемуарист Пуцикович із цього приводу записав: "Федір Михайлович з цією легендою – про Великого інквізитора – досяг кульмінаційного пункту в своїй літературній діяльності – як це додав він – у своїй творчості... На запитання ж моє, що значить те, що він помістив саме таку релігійну легенду в роман із російського життя ("Брати Карамазови"), і чому саме він вважає не сам роман, що мав такий успіх до закінчення його, важливим, а цю легенду, він пояснив мені ось що. Він тему цієї легенди... виносив у своїй душі майже протягом усього життя і волів би саме зараз пустити в обіг, тому що не знає, чи вдасться йому щось велике надрукувати..." [цит. за: 4, 262].

Якщо стисло схарактеризувати сюжет поєми, то можна сказати ось що. Два брати Олексій та Іван Карамазови починають розмову, в якій обговорюється низка питань, як-от: онтологічна реальність зла, проблема теодицеї та ін. І під час розмови Іван розповідає складену ним поєму про Великого інквізитора. Дія поєми відбувається у Севільї в XVI столітті, де в той час особливо лютувала інквізиція. Тихо, несподівано на площі Севільського собору з'являється Христос, якого майже всі впізнають. Христос творить чудеса (прозріння сліпого, воскресіння мертвої дівчинки), ці події радісно сприймаються натовпом, діти кидають до його ніг квіти, але через деякий час на площі з'являється кардинал, Великий інквізитор, дев'яностолітній старий, жестом наказує вартовим взяти Христа і ув'язнити його. Натовп мовчки розступається, Христа забирають і відводять до в'язниці, люди ж на площі

схилиють голови до землі перед інквізитором, він мовчки благословляє народ і залишає площу.

Пізно вночі інквізитор приходить до в'язниці і звертається до Ісуса з промовою, в якій він засуджує шлях, що запропонував людям Христос, а також відкидання Ним трьох спокус – трьох запитань, якими дух пустелі випробовував Христа під час перебування там. Ці питання надзвичайно важливі, як зауважує Достоевський, у них “ніби зібрана в одне ціле і передбачена вся подальша історія людська і явлені три образи, в яких зійдуться всі нерозв’язані історичні суперечності людської природи на всій землі” [4, 29]. Це питання надання переваги чи то вільному вибору, який ґрунтується на свободі, любові і совісті, чи то зовнішньому примусу, який заснований на дивах, таємниці та авторитеті, фактично ж – на омані. Інквізитор звинувачує Христа в тому, що Він скинув непосильний тягар на людей і тим зробив їх нещасливими. Піддавшись примусу, вважає інквізитор, люди стануть щасливими, їхнє щастя подібне до щастя невинних безгрішних немовлят, а оману і гріхи беруть на себе нечисленні наближені Великого інквізитора.

Після своєї промови інквізитор чекав заперечень, відповіді Христа, але той лише мовчки наблизився до старого і тихо поцілував його в уста. Інквізитор здригнувся і раптом відкрив двері і відпустив Христа зі словами, щоб він більше не приходив сюди.

У Поемі, як влучно підмітив К.Г.Ісупов [див.: 3, 46 – 47], поєднані декілька епізодів різних подій. Хоча мова йде про друге пришествя Христа, але зустріч з інквізитором нагадує зустріч Христа з Понтієм Пилатом; епізоди воскресіння дитини, прозріння сліпого також подібні до подій першого перебування Христа на Землі, зрештою, поцілунок Христа (як уособлення всепрощення і співчуття) – це ніби дзеркальне відображення поцілунку Іуди (як поцілунку віроломної зради).

Усі ці контамінації (змішування двох або більше подій, вкраплення подробиць однієї події в іншу) створюють відчуття позачасовості, знаходження в якомусь міфологічно-символічному просторі, багатоплановості образів. У зв’язку з цим Поему можна інтерпретувати з різних, деколи протилежних позицій. Тому,

напевно, можна погодитися з С.І.Франком, який підкреслював, що "Легенда" Достоевського... належить до тих символічних творів, духу, тлумачення яких або, зрештою, і тлумачення самої реальності, завжди залишається дискусійним і врешті-решт залежить від глибини і ширини духовного досвіду читача" [4, 243].

Сам Достоевський у своєму передньому слові на літературному ранку на користь студентів Санкт-Петербурзького університету 30 грудня 1879 р. перед читанням Поєми окреслив її зміст так: "Атеїст, що мучиться від зневіри, в найнестерпнішу хвилину створює дику, фантастичну поему, в якій виводить Христа у розмові з одним із католицьких первосвящеників – Великим інквізитором. Творець Поєми страждає саме через те, що він у своєму первосвященику з католицьким світоглядом, таким віддаленим від древнього апостольського православ'я, дійсно бачить справжнього служителя Христового. А проте його Великий інквізитор є, по суті, сам атеїстом. Сене той, що якщо перекрутити Христову віру, поєднавши її з цілями світу цього, то разом втрачається і весь сене християнства, розум, без сумніву, повинен шпасту у зневіру, замість великого Христового ідеалу стоїть лише нова Вавилонська вежа. Високий погляд християнства на людство знижується до погляду ніби на стадо звірів, і під виглядом *соціальної* любові до людства з'являється вже не замасковане презирство до нього. Викладено у вигляді розмови двох братів. Один брат, атеїст, розповідає сюжет своєї поєми іншому" [4, 13].

Відразу після своєї появи Поєма викликала живий відгук, резонанс, розмаїті тлумачення представниками різних течій і груп. Роздуми з приводу змісту Поєми можна знайти у багатьох апологетів релігійної філософії, але у цій статті хочемо зупинитися на аналізі Легенди відомими діячами "срібного віку" – В.В.Розановим, С.М.Булгаковим, М.О.Бердяєвим.

Розанов Василь Васильович (1856 – 1919) "критично прокоментував" (як він це сам схарактеризував) Поєму у своєму збірнику статей "Легенда про Великого інквізитора Ф.Достоевського" (1894). До речі, саме Розанов уперше назвав Поєму Легендою.

Розанов не відразу переходить до головного предмета своєї

уваги, а спочатку зупиняє свій погляд на творчості М.В.Гоголя, І.М.Толстого, І.С.Тургенєва. Аналіз Легенди філософ починає з того, що повністю відтворює текст Достоевського зі своїми численними коментарями.

Оцінюючи передовсім жанр твору, Розанов підкреслює, що це суміщення минулого, сьогодення і майбутнього. Суміщення історичного часу виглядає вельми переконливо, правдоподібно, і тому Поєму не можна зарахувати до фантастичних.

Досить цікаво Розанов тлумачить розуміння трьох спокус автором Легенди. Першу спокусу, спокусу земними хлібами, В.Розанов розглядає як спокусу свободою. Людська природа не в змозі витримати це випробування. Людина стає тривожною, нещасною, і стан її нестерпний. Ключовою фразою інквізитора під час обговорення першої спокуси Розанов вважає таку: "Присягаюся, людина слабше і нижче створена, ніж Ти про неї думав!", тобто християнству приписується нерозуміння людської природи.

Друге випробування, вважає Розанов, легко зрозуміти, якщо звернути увагу на іншу фразу інквізитора: "Чим завинила слабка душа, що не може вмістити таких жажливих подарунків!". Її філософ розшифровує так. Більшість людей, зваблені авторитетом, чудом і тасмницею, фактично під зовнішнім примусом не обирають шлях Христа, ним іде невелика кількість вибраних. І Великий інквізитор запитує у Христа: чи не тільки для вибраних існує спасіння?

Третя спокуса, на думку Розанова, пов'язана із сутністю католицької церкви, з її зовнішньо об'єднувальною міццю, яка таким чином прагне побудувати існування людства, своїм авторитетом зробити людей покірними і безвольними, що всі будуть відчувати себе щасливими дітьми. Слова інквізитора, які підтверджують цю думку, такі: "Тоді ми дамо їм тихе, смиренне щастя, щастя слабосильних істот, якими вони створені".

З усього сказаного Розанов робить висновок, що основним змістом промови інквізитора є улаштування долі людини на Землі. при цьому інквізитор використовує людські слабкості, тобто Достоевський, на думку філософа, в цій Легенді намагається

вирішити питання людської природи і виявляє своє ставлення до різних християнських шкірянів.

Щоб вирішити питання про природу людини, вважає Розанов, необхідно співвіднести основні її елементи – розум, почуття і волю – з одвічними ідеалами: істиною, добром і свободою. На основі уявних експериментів філософ доходить висновку, що у людському житті правда переважає брехні, а брехня є чимось похідним, вторинним, людина споконвічно схильна до добра, а не до зла, і її воля без сторонніх впливів прагне до свободи. Отже, людська природа прагне до ідеалу, і тому вона повинна бути визнана доброю. Християнство з його високою оцінкою людини, безумовно, має рацію, і воно відповідає первинній природі людини.

На думку Розанова, Достоевський приписує католицизму прагнення до універсальності (а від себе вже додає, що це відповідає природі романських народів), протестантизму – прагнення до індивідуального, особливого, а це відповідає духу германських народів. Що ж притаманне православ'ю, запитує Розанов і відповідає на це так: “Коли нам будуть вказувати на незбагненну велич католицизму, на безкрайність думки, закладену в ньому, якою він обвятий і обґрунтований сивою схоластиком і до наших днів, – ми погодимось зі всім цим і визнаємо також, що нічого такого немає у нашій церкві та її історії. Якщо нам будуть вказувати на всі плоди протестантизму, на цю богобоязливість життя, на свободу критики в ньому і високе просвітительство, яке звідси впливало, – ми скажемо, що все це бачимо і ніколи не закривали на це очі. Ми запитаємо тільки: але християнство, але дух євангельський, але те, чого вчив нас словом і життям Спаситель? <...> Ви побачите, що те, що загублене повсюди, – віра – живе в цих людях” [4, 180]. Власне сумніви, втрата віри і призвели, вважає мислитель, до створення Легенди. Вже пізніше, у 1906 р., випускаючи третє видання коментарів, Розанов додасть післямову, в якій підкреслить думку про те, що Достоевський у Легенді багато чого передбачив і поставив такі глибокі метафізичні запитання, значення яких сам до кінця не усвідомив.

Булгаков Сергій Миколайович (1871 – 1944) аналізу Поеми присвятив публічну лекцію під назвою “Іван Карамазов” у романі

Достоевського "Брати Карамазови як філософський титл", яка була прочитана у Києві 21 листопада 1901 р. Легенда, підкреслює Булгаков, "є одним із найдорогоцінніших перлів, створених російською літературою. У цьому примхливо геніальному творінні поєднана велич євангельського образу з достатньо сучасним змістом, висловлені тривожні пошуки наших днів..." [4, 207].

На думку Булгакова, основна проблема Легенди – це тлумачення християнства. Якщо основний заповіт Христа, вважає філософ, – проголошення рівної гідності всіх людей як моральних особистостей і звідси повага і любов до всіх людей, повага до їх вибору, – то позиція Інквізитора відображає хід реальної історії, яка свідчить "про наругу цієї ідеї, про вперту, хронічну в цьому сенсі гріховність людей, які чинять насильство одні над одними" [4, 210]. Булгаков підкреслює, що інквізитор прагне поділити людей на два види і таким чином претендує на створення двох видів моралі – моралі панів і моралі рабів (у зв'язку з цим Булгаков відмічає близькість ідей Великого інквізитора і німецького мислителя Ф.Ніцше).

У Легенді Булгаков також помічає аналіз одного із головних елементів світогляду XIX століття – віру в безконечний прогрес людства. Іван Карамазов (якого Булгаков розглядає як уособлення самої Легенди) висловлює сумнів щодо трьох положень цієї віри: 1) щодо моральних норм, що примушують жертвувати задля прогресу або блага інших людей всупереч своїм благам та інтересам; 2) що можна назвати ціною прогресу, в якому щастя майбутніх поколінь купується за рахунок щастя сьогоднішніх; 3) щодо майбутнього людства, задля якого усім цим жертвується.

Поширення в Росії цієї віри пов'язано, на думку Булгакова, з хворобою совісті, яка визначає характер російської філософії. Питання стоїть настільки гостро для російської інтелігенції тому, вважає філософ, що між ідеалом і дійсністю, між вимогами совісті і розуму та життям лежить величезна прірва, і від її усвідомлення з'являється хвороба совісті, почуття моральної відповідальності перед народом.

В образі Івана Карамазова, на думку Булгакова, відбито цей тип російського інтелігента: "Іван є російським інтелігентом, з

голови до ніг, з його пристрастю до світових питань, з його схильністю до затягнених розмов, з постійним самоаналізом, з його хворою змученою совістю. В останній ознаці, – підкреслює Булгаков, – я бачу найяскравішу і найхарактернішу рису російської інтелігенції, рису, багато разів відзначену в літературі; в певному сенсі можна сказати, що вся наша художня література і більша частина публіцистичної прямо або опосередковано говорить про цю хворобу совісті. Визнаю, я люблю і ціную що рису російської інтелігенції, яка відрізняє, на мій погляд, її від західноєвропейської. Вона витворює ореол морального мучеництва і чистоти, вона виключає самозадоволення і культурну буржуазність, вона одухотворює” [4, 212]. Отже, на думку мислителя, Легенда виступає проти віри в беззаперечний, безперервний прогрес людства. Вона ставить низку дуже важливих питань, які народи Російської імперії ще повинні розв’язати.

Бердяєв Микола Олександрович (1874 – 1948) неодноразово аналізував цю Легенду. Так, одну із ранніх своїх книг “Нова релігійна свідомість і суспільність” він починає з розділу “Великий Інквізитор”, пізніше повертається до аналізу Поєми в творах “Світоспоглядання Достоевського” та “Російська ідея”.

Бердяєв зазначає, що у Легенді представлено чи не всю філософію історії. Він також, як і інші мислителі “срібного віку”, аналізує три спокуси і тлумачить їх так.

Першою спокусою виступає перетворення каміння на хліб. Христос пропонує людям хліб небесний. Однак інквізитор вважає, що за ним, Ісусом, піде невелика кількість людей. А інквізитор же, враховуючи слабкість людську і зважаючи на неї, пропонує земний хліб, отже, тим самим він показує, що не вірить у людську гідність, для нього існує тільки людське стадо, що викликає лише співчуття.

Другою спокусою виступає творення чудес, таємниць, які своїм зовнішнім авторитетом пригноблюють людей. Христос не хотів такої віри, яка базувалася б на чуді. Чудо має відбутися як результат вільного поєднання з Богом, підкреслює філософ.

Третя спокуса – створення земних царств. Це шлях, на думку Бердяєва, людиновлади, однаково – влади одного або декількох,

шлях обожнення держави як кінцевого поєднання й улаштування на Землі.

Достоевський, на думку філософа, різко виступає проти обожнення земної держави, як і проти обожнення будь-якої влади. За зауваженням мислителя, у Легенді подається справжнє релігійне і метафізичне обґрунтування анархізму. “Анархічний характер Легенди не був ще достатньо відзнаний, – підкреслює Бердяєв, – вона ввела багатьох в оману... Насправді “Легенда про великого інквізитора” завдав страшних ударів будь-якому авторитету і будь-якій владі, вона б’є по царству кесаря не тільки в католицтві, але і в православ’ї, і в будь-якій релігії, так само, як у комунізмі і соціалізмі” [2, 100].

Людина повинна вільно обрати свій шлях, але якщо вона відкине Христа, то у своїй могутності стає людинобогом. Інквізитор, попри свій демонстративний демократизм, навіть проявлення любові, сам іде шляхом, яким піде меншість вибраних, а тим треба спокусити людство і закрити шлях до правди Христової.

Любов до людини, підкреслює Бердяєв, – це не опіка, не управління і не володарювання над нею, але так само і не жалість, а вільне поєднання з тим, кого любиш.

У сучасну епоху, на думку Бердяєва, надзвичайно сильні демонічні, богоборчі настрої (і саме Іван Карамазов висловив їх), іноді вони виливаються в певну моду, пов’язану з появою нових духовних течій, таких, наприклад, як декадентство. “Декадентство, в якому найяскравіше відбився сучасний демонізм, – дуже глибока криза людської душі і дуже серйозна течія в мистецтві; але підхоплені натовпом декадентські настрої перетворилися у нестерпну банальність, те, що повстало проти всіляких традицій, – стало саме рутиною” [4, 236 – 237]. Але поступово декадентство скочувалося до звеличування надлюдини, відмови від Бога в ім’я своєї абсолютної свободи, заперечення розуму в ім’я суб’єктивних переживань.

На думку філософа, сучасний демонізм існує у двох формах: у формі обожнення особи, ствердження її та у формі презирства до особи, заперечення її. Але саме Бог, вважає Бердяєв, виступає

джерелом свободи. Тому завдання, що постало на початку ХХ століття, – це звільнення від демонізму.

У Легенді, підкреслює Бердяєв, Достоевський розкриває своє вчення про людину, її гідність і свободу, про її високе призначення і невичерпні сили, які закладені в людині. Дух Великого інквізитора – це примус, володарювання над людиною, презирство по відношенню до неї, і неважливо, в якій саме формі він існує, – в релігійній чи демократичній. Для людини ж найдорожчим, але і дуже болісним скарбом виступає свобода, а людська свобода – найцінніше для Христа. “Дух Христовий дорожить свободою більше за щастя, дух Антихристів дорожить щастям більше за свободу... Людина – істота трагічна. І в цьому знак її належності не тільки до цього, але і до іншого світу. Для трагічної істоти, що містить у собі нескінченність, кінцеве облаштування, спокій і щастя на землі можливі лише шляхом відречення від свободи, від образу Божого в собі” [1, 231].

Зміст Легенди та її інтерпретація залишаються актуальними, а питання, поставлені Достоевським та його послідовниками, болісними і нерозв’язаними до наших днів, адже вони пов’язані із складністю і суперечністю людської природи.

1. Бердяев Н.А. Мирозерцание Достоевского // Н.А. Бердяев о русской философии. – ч. 1. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – С. 26 – 147.

2. Бердяев Н.А. Русская идея (окончание) // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 87 – 154.

3. Исупов К.Г. Проблемы философии истории в художественном опыте Ф.М. Достоевского // Философские науки. – 1990. – № 4. – С. 40 – 49.

4. О Великом инквизиторе: Достоевский и последующие / Сост., предисл., ил. Ю.И. Селиверстова. – М.: Мол. гвардия, 1992. – 270 с.

Ирина Сумченко. Философская интерпретация представителями “серебряного века” “Поэмы о Великом инквизиторе” Федора Достоевского. В статье анализируется интерпретация “Поэмы о Великом инквизиторе” Достоевского тремя представителями философии “серебряного века” – Розановым, Булгаковым, Бердяевым. Сделан вывод, что, несмотря на определенные похожие утверждения относительно толкования

содержания Поэмы (а именно – проблема свободы и ответственности, вопросы христианской веры), каждый из философов внес свою оригинальную лепту в её прочтение.

Ключевые слова: интерпретация, Поэма, свобода, ответственность, вера.

Iryna Sumchenko. Philosophical interpretation of “Poems on Great Inquisitor” of Fedir Dostoyevskiy by representatives of “silver age”. In the article the author analyses the interpretation of Dostoyevskiy’s “Poems on Great Inquisitor” by four representatives of the philosophy of “silver age” – Rozanov, Bulgakov, Berdyaev. She draws a conclusion that in spite of certain similar statement for interpretations of contents of Poem (namely the problem of liberty and responsibility, questions of the Christian faith), each of the philosophers contribute to its original prattle in its reading.

Key words: interpretation, Poem, freedom, responsibility, faith.